

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:27 – 74] (977) «1509/1550»

М. Ю. Буланій, С. М. Каюк
Дніпропетровський національний
університет імені Олеся Гончара

ПРОЦЕДУРА ОТРИМАННЯ ПРАВА ПАТРОНАТУ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

Висвітлено еволюцію процедури набуття статусу патрона та застосування ним права надаття/жалування церковних майна та посад у першій половині XVI ст. Розглянуто розвиток характеру взаємовідносин патронів між собою та визначено роль верховних патронів

у становленні церемонії здобуття та використання патронату.

Ключові слова: патрон, «ув'язання», «жадання», «обичай захований».

Буланій Н. Ю., Каюк С. Н. Процедура получения права патроната в первой половине XVI в.

Освещается эволюция процедуры получения статуса патрона и применения им права пожалования церковных имущества и должностей в первой половине XVI в. Рассматривается развитие характера взаимоотношений патронів между собой и определяется роль

верховных патронів в становлении церемонии получения и использования патроната.

Ключевые слова: патрон, «увязывание», «желание», «обычай захований».

Bulanyi M. Yu., Kaiuk S. M. The procedure of receiving the right of patronage in the 1st half of the XVI century.

The article contains a systematic reflection of the evolution of the procedure becoming a patron and using him rights of patronage in presenting church lands and giving church positions at the first half of the XVI century in Polish–Lithuanian Commonwealth under the reign of the Jagiellonian dynasty. Important position for building the procedure to become a patron was taken some traditional features like customs «zahovany», which were continued community traditional since Kuivan Rus' times. Beside this procedure for centuries had been developing

its own regional specific side of the right of patronage, about what was evidenced «desire», which was determined confidential communication between clergy and laity, Also in the article were displayed the development of relationships between different kinds of patrons and described the role of supreme patrons, at the formation of rules and uses of patronage.

Keywords: patron, «fixation», «desire», custom «zahovany».

Зазвичай поведінка людини пояснюється по-лем взаємозалежних детермінант, своєрідним «соціальним простором» із динамічними властивостями. На XVI ст. таким можливим способом контакту між світськими та церковними елітами був патронат. Внаслідок частоті патронатної взаємодії переймалися риси тієї чи іншої групи, встановлювалися чи втрачалися тривалі зв'язки між представниками різних станів та прошарків суспільства. Проте навіть у дослідженнях з історії Церкви це право лише інколи згадується на маргінесах таких великих тем, як Берестецька унія, Реформація на теренах українських земель, становлення полемічної літератури чи історія братського руху. Хоча саме право патронату відіграло чи не найпомітнішу роль у стосунках мирян та кліриків й було вагомою причиною та рушій-

ною силою до суспільно-політичних змін держави Ягеллонів.

Передусім слід з'ясувати, що таке *jus patronatus*, чи різниться це поняття з ктиторством, так високо піднесеним дослідниками козацьких та міських еліт XVII–XVIII ст. або з донаторством, благоговійно описаним у польських студіях з історії Церкви аби визначити більш-менш точно понятійний апарат цього суспільного явища. Таке поняття по своїй методологічній суті, яка властива культурній антропології, є емічним, хоча й має в даному випадку своє узагальнене тлумачення. Відмовившись від есенціалістського підходу творення понять варто звернутися до класичної теорії визначення понять, яка спирається на інтенцію поняття, поєднуючи в собі як кон'юнкцію, так і диз'юнкцію ознак.

Спершу розглянемо поняття «ктитор» та «ктиторство». Етимологічно ці слова мають грецьке коріння (κτίτωρ), що означає власника, засновника чи творця. Слово «ктитор» походить від давньогрецького дієслова κτίζω – «будую», хоча дехто виводить термін від слова κτίομαι – «придбати» [7]. Терміни «ктитор» та «ктиторство» зустрічаються в документах Литовської Метрики та дуже часто вживаються в історіографічних дослідженнях, присвячених Великому Князівству Литовському, хоч і без певних узгоджених та однозначних трактувань. Як зазначається у словнику Ф. Брокгауза та І. Єфрона, ктитор є особою, яка жертвує щось, або виділяє кошти на будівництво (ремонт) храму чи монастиря, на його оздоблення [7]. З юридичної сторони ктиторство (ὀχυομόμος) вважалось «приватноправовим джерелом» по відношенню до Церкви суто суспільного підпорядкування [4, с. 50]. Ктитором міг бути тільки господар держави й лише на збудовані ним храми, ктитор також повинен бути православним та визнаним Церквою, яка є основним джерелом пожалування. Церква повинна була постійно перевіряти ктитора, користуючись за нагоди правом позбавлення преференції. Отже мова йде про прерогативу суто церковного права.

На відміну від терміну «ктитор», поняття «донатор» походить від латинського *donator* – дарувальник. Донатором називають замовника для оздобу храму чи організатора його будівництва. Більш широко донатором може називатись будь-яка особа, що жертвує на храм. Таким чином, цей термін співвідноситься з більш розповсюдженим на теренах руських земель у складі держави Ягеллонів терміном фундатор (*fundamentum* – заснування) [11]. Подібна особа отримувала з боку Церкви здебільшого номінальні права, тобто згадування у пом'яниках, зображення у храмі тощо. Отже, так само, як і ктитор, донатор та фундатор мали тільки частку від преференцій по відношенню до релігійних установ й єдиним джерелом подання цих прав виступала Церква.

Що ж тоді охоплює патронат у всій своїй повноті? Для початкового визначення допоможе саме походження словосполучення «право патронату» від латинського іменника «*patronus*», що тлумачиться як «захисник» чи «покровитель». На думку М. Владимирського-Буданова *jus patronatus* виникло в XII ст. в Європі як покровительство держави над церквою та не мало нічого спільного з ктиторством [4, с. 53, 54]. Проте, як вказує аналіз джерел, патронат включає в себе як донатування, так і ознаки ктиторського права покровительства, при цьому додаючи до нього ще й інші прояви взаємодії соціальних еліт, такі як:

– *jus patronatus* – право покровительства збереження та охорона церковних установ;

– *jus donandi* – право подавання чи передачі церковного майна певним особам;

– *jus praebendi, jus praesentationis* – право представлення чи рекомендації осіб на посади кліру;

– «право управління й суду в певних межах стосовно загальної підсудності церков та монастирів державі й духовній владі» [12];

– *jus expectativae* – пожалування та підтвердження посад за взаємними згодою, бажанням чи очікуванням місцевих еліт;

– *jus regalium* – право нагляду та використання майна до обрання нового церковника;

– *jus spoli* – право відчуження церковного майна по смерті духовної особи;

– *jus collationis* – право успадкування певних форм взаємин з церквою.

При цьому патронат отримує функцію «*jus spirituali annexum*», тобто має на меті підпорядкування патрона лише церковному праву, тому нерідко образ патронату в загальному розумінні охоплює дуже різноманітні прояви взаємодії церковних та світських еліт, що іноді нівелює його значення.

Проте й сьогодні патронат ще відносять до проблематики суто церковної історії, тоді як він вже за визначенням формував відносини між різними прошарками українських еліт держави Ягеллонів. Адже весь існуючий світ для людей ранньомодерного часу все ще лишався сукупністю символів світу духовного, системою його матеріальних відбитків, за допомогою яких він і міг бути пізнаним. Деякі зміни образу патронату за правління останніх Ягеллонів призвели на світанку Нового часу до кризи традиційного образу, характерного для патронату ще з часів Київської Русі. Це й стало однією з найбільш вагомих причин загострення релігійного питання у поліетнічній та поліконфесійній державі вже наприкінці XVI ст.

Отже сфера патронату як сукупності вотивних дарунків мирянами та отримання від цього певних преференцій була спробою створення своєрідного компромісу між втраченим та збереженим досвідом відносин людини з Церквою. А сама процедура отримання подавання Церкві несла в собі елементи єднання між подавцем та шукачем подання подібні інвеститурі (певна дія шукача та отримання певної символічної речі).

Вивчення процедур отримання патронату в історіографії з початку XX ст. носило побіжний характер у дослідженнях соціально-економічних, політико-правових та інших питань у державі Ягеллонів, як про це свідчать роботи М. Владимирського-Буданова [4] чи М. Грушевського [5]. В сучасних дослідженнях окремі епізоди з питання використання цього специфічного виду права висвітлюють як світські вчені (А. Блануца [3],

Н. Черкаська [13]), так і церковні (архієпископ І. Ісіченко [8]).

Дослідження патронатних взаємовідносин може бути можливим завдяки публікації великої кількості актових матеріалів у виданнях «Акты, относящиеся к истории Западной России» [1; 2], книг записів Литовської метрики [9; 10], зібрань окремих монастирів [6], що дозволяють реконструювати не лише особливості використання патронату різними верствами населення, але й процедуру його отримання.

Аналізуючи джерельну базу щодо окреслення процедури отримання патронатних прав мирянами слід виокремити в них кілька рівнів, що залежали від характеру одержаних преференцій. Так, найпростіша форма патронату – ктиторство, фундаторство – набувалося самим актом пожертвування (дарування), за якою слідувало підтвердження прав у вигляді грамоти чи певної символічної речі від подавця, яка б зазначала те чи інше дарування храму та підтверджувала духовенством або ж основним патроном храму «отчуждение права собственности» [4, с. 51]. Тобто у ктиторстві Нового часу продовжила зберігатись архаїчна форма ініціативи з боку мирян щодо поліпшення власними силами стану Церкви, яка зберігала виключне право підтвердження на запис у пом'яниках мирян-дарувальників.

Наступним видом, який вже повністю можна віднести до процедури патронату було підтвердження за проханням прав предків, яке здійснювалося королем чи митрополитом як верховними патронами держави. Здебільшого це стосувалось представників князівських родів, але на середину століття таке право мала змога отримувати й нетитулована шляхта. Такий патрон мав беззаперечну владу у підзвітному йому об'єкті подавання. Інколи, навіть, верховний патрон не мав права змінювати волю місцевого патрона, якщо подавання останнього надано було «з віку».

Подання з приводу куплених маєтностей, які містили церковні установи, так само закріплювались у грамотах від вищих подавців (королівські намісники, князі) при звертанні шляхтичів чи їхніх клієнтів, але їхні рішення завжди могли бути опротестовані верховним подавцем. На середину XVI ст. всі патрони, як князі, так і шляхтичі, могли самі здійснювати передачу патронатних прав хоч і з необхідною умовою «підтвердження» від верховних подавців.

Іншою процедурою було надання патронами церковних посад із передачею певних власних патронатних прав згідно з «обычаем захованого». За цим звичаєм крім висунення патроном кандидат мав заручитись підтримкою довірених осіб – своєрідних поручителів. Таку процедуру яскраво ілюструє обрання Пафнутія єпископом володи-

мирським та берестецьким по смерті єпископа Кирила в 1526 р., коли він отримав підтримку – «жадання» від Панів-рад, князя К. Острозького та гетьмана польного литовського Ю. Радзивілла [1, с. 178]. Часто «жадання» могли бути причиною конфліктів різних патронів з приводу своїх ставлеників на певну посаду. Ілюструє це випадок 1546 р., коли король надав привілей протеже пана І. Ходкевича Івану на жидичинську архимандрію, хоча в цей же час іншим кандидатом виступав Йона – ставленик князя В. Острозького [10, с. 165]. Усуваючи подібні ситуації у випадках колективного патронату обов'язковим стає з XVI ст. «жадання» усіх патронів певної церковної маєтності або ж краю. Навіть король при цьому повинен був заручитись згодою жадавців з Панів-рад («панове рада наша насъ за нимъ жадали»), після чого підтвердження йшло від світського чи духовного джерела патронату, про що свідчить процедура передачі в 1528 р. луцько-острозької єпархії єпископу Макарію [1, с. 187].

У таких випадках патрон повинен був сповістити місцевих своїх представників як було із сповіщенням воєводи київського А. Немирича щодо поставлення ігумена Макарія архимандритом Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1523 р. [6, с. 406]. Або ж представити свідків, як було при поданні князя Я. Сангушка з дружиною Дерманському монастирю в 1512 р., коли таким свідком виступив брат князя В. Сангушко [13, с. 13]. При такому перебігу подій рішення місцевого патрона було настільки вагомим, що навіть король не міг його змінити. Про це свідчить вдале опротестування князем А. Сангушком 1510 р. призначення ігумена в монастир, яке зробив Великий князь [5, с. 483; 8, с. 169].

Після призначення на духовну посаду патроном відбувалось «ув'язання» на поставлене місце кандидата в разі видачі підтверджувальної грамоти. Так, королева Бона, надавши владцтво турово-пінське Васіану, наказала своєму служебнику Дашку Гладкому «ув'язати» новопризначеного владика у турово-пінські церковні земельні володіння. Як пише А. Блануца, королева «зобов'язувала спеціальним листом» від 12 лютого 1549 р. троцьку воєводину княгиню Олександрю Острозьку, як місцевого патрона, подати Васіану владцтво [3]. Проте в самому листі скоріше йдеться про офіційне сповіщення «старостиной браславської и веницькой», аби згодом не було конфлікту між рішеннями верховного та місцевого патронів: «даемъ твоей м(и)л(о)сти ведати», «твоя бы м(и)л(о)сть о томъ ведала» [9, с. 59].

Про особливості «ув'язання» свідчать надання менш значущих церковних посад. Так грамота митрополита Макарія 1548 р. описує процедуру обрання священника в маєтку. За нею подання

здійснювалося патроном-володарем, після чого потрібне було підтвердження використання патроном власного права від місцевих та верховних патронів, причому як духовних, так і світських. Так, священик Тимофій, якого вибрав у своєму маєтку Клевани князь І. Чорторійський, підтверджував місце у митрополита як верховного патрона («присылалъ до насъ... поведаючи о томъ») й неодмінно мав попереджувати владику як представника місцевого патронату. Порушення цієї норми призводило до конфліктів між різного рівня патронами, як у випадку з тим же священиком Тимофієм, що мав дозвіл від митрополита, але, не сповістивши владику, отримав заборону єпископа луцького, як місцевого патрона, справляти службу [2, с. 19].

Таким чином, можна визначити, що процедура як отримання патроном прав, так і використання їх у першій половині XVI ст. відбувалися за достатньо регламентованою схемою, яка враховувала статус патрона за становищем та давністю патронатних прав у його роду, рівень наданої кандидату посади тощо. Ітеративне застосування звичаєвих норм та їх поступова трансформація від передачі певної речі як символу патронату до письмового підтвердження сприяло розширенню застосування патронату в рамках еліт держави Ягеллонів. Унаслідок цього відбулося зростання емпатичності патронату як суспільного явища, що надалі привело до закріплення більш-менш чітких норм в процедурі надання та підтвердження патронатних прав.

Бібліографічні посилання

1. Акты, относящиеся к истории Западной России (Далее – АЗР). – Т. 2. 1506–1544 гг. – СПб., 1848.
2. АЗР. – Т. 3. 1544–1587 гг. – СПб., 1848.
3. **Блануца А.** Документи з історії церкви та церковного землеволодіння в 32 книзі записів Литовської метрики [Електронний ресурс] / А. Блануца // Церква–наука–суспільство: питання взаємодії: матеріали ХХ Міжнар. наук. конф. (30 травня – 1 червня 2012 р.). – К., 2012. – С. 58–63 – Режим доступу: <http://ukrainalithuanica.blogspot.com/2012/06/32.html>
4. **Владимирский-Буданов М.** Церковные имущества в Юго-Западной России / М. Владимирский-Буданов / Архивы Юго-Западной Руси. – Ч. 8. – Т. IV. – К., 1907. – С. 1–224.
5. **Грушевський М.** Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – Т. 5. – К., 1994.
6. Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського: зб. док. / авт.-укл.: Ю. Мицик, С. Сохань та ін. – К., 2011.
7. Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. – СПб., 1890–1907 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/brokgauz_efron/

8. **Ісиченко І.** Історія Христової Церкви в Україні / І. Ісиченко. – К., 2014.
9. Литовская метрика = Lietuvos metrica. – 32 Книга записей (1548–1549). – Vilnius, 2012.
10. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага / Падр. В. Мянжынскі. – Кніга запісаў 30. 1480–1546. – Мінск, 2008.
11. **Михельсон А.** Объяснение 25000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык, с означением их корней [Электронный ресурс] / А. Михельсон. – Режим доступа: <http://books.academic.ru/book.nsf/59596893/>
12. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка. Материалы для лексической разработки заимствованных слов в русской литературной речи [Электронный ресурс] / сост. под ред. А. Чудинова. – СПб., 1910. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/dic_fwords/
13. **Черкаська Н.** Джерела Центрального державного історичного архіву України в Києві до історії роду князів Сангушків / Н. Черкаська // Український археографічний щорічник. – Вип. 8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 7–22.

References

1. Akty, odnosyashchiesya k istorii Zapadnoy Rossii [Acts relating to the history of Western Russia], 1848. St. Petersburg, vol. 2: 1506-1544 (in Russian).
2. Ibidem, vol. 3: 1544-1588 (in Russian).
3. Blanutza, A., 2012. Dokumenty z istoriyi tserkvy ta tserkovnoho zemlevolodinnya v 32 knyzi zapysiv Lytovskoyi metryky [Documents for the history of the church and church estates in 32 book of Lithuanian metrics]. *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannya vzayemodiyi* [Church – Science – Society: the interaction matter]: Papers of Tenth Intern. Science Conf. (May 30 – June 1, 2012). Kyiv, pp. 58 – 63. Access: URL: <http://ukrainalithuanica.blogspot.com/2012/06/32.html> (in Ukrainian).
4. Vladimirskiy-Budanov, M., 1907. Tserkovnyye imushchestva v Yugo-Zapadnoy Rossii [The church property in South-West Russia]. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rusi* [Archive of South-West Russia]. Kiev, part 8, vol. 4, pp. 1-224 (in Russian).
5. Hrushevsky, N., 1994. *Istoriya Ukrayiny-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. Kyiv, vol. 5 (in Ukrainian).
6. Mytsyk, Y., Sokhan, S. et al. (Compilers), 2011. *Dokumental'na spadshchyna Svyato-Mykhayliv's'koho Zolotoverkhoho monastyrya u Kyievi XVI – XVIII st. z fondiv Natsional'noyi biblioteki Ukrayiny im. V. I. Vernad's'koho* [The documentary heritage of St. Michael's Monastery in Kiev at the 16th – 18th cent. in Vernadsky National Library of Ukraine]: a collection of documents. Kiev (in Ukrainian).
7. *Entsiklopedicheskyy slovar' F. Brokgauza i I. Yefrona* [Collegiate Dictionary F. A. Brockhaus & I. A. Efron], 1890–1907. [Electronic resource]. St. Petersburg. Access: URL: http://dic.academic.ru/contents.nsf/brokgauz_efron/ (in Russian).

8. Isichenko, I., 2014. *Istoriya Khrystovoyi Tserkvy v Ukrayini* [The history of the Christian Church in Ukraine]. Kyiv (in Ukrainian).
9. Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Metryka Litewska = Litovskaya metrika = Lietuvos metrica. *32 Kniga zapisey* [32 Book of Records] = Kn. 32: (1548 – 1549); *Uzrasymy knyga 32 (1548-1549)*, 2012. Vilnius.
10. Menzhinsky, V., 2008. *Metryka Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Kniha zapisaŭ 30*. [Metrica of the Grand Duchy of Lithuania. Book entries 30]. 1480 – 1546. Minsk (in Belorussian).
11. Michelson, A. *Ob'yasneniye 25000 inostrannykh slov, voshedshikh v upotrebleniye v russkiy yazyk, s oznacheniyem ikh korney* [Explanation of 25,000 foreign words which have entered into use in the Russian language, with the aforesaid their roots]. [Electronic resource]. Access: URL: <http://books.academic.ru/book.nsf/59596893/> (in Russian).
12. Chudinov, A. (compiler) 1910. *Slovar' inostrannykh slov, voshedshikh v sostav russkogo yazyka. Materialy dlya leksicheskoy razrabotki zaимstovovannykh slov v russkoy literaturnoy rechi* [The Dictionary of Foreign Words that are included in the Russian language. Materials for the development of lexical loan words in Russian literary language] [Electronic resource]. St. Petersburg. Access: URL: http://dic.academic.ru/contents.nsf/dic_fwords/ (in Russian).
13. Cherkasy, N., 2004. *Dzherela Tsentral'noho derzhavnogo istorychnoho arkhivu Ukrayiny v Kyievi do istoriyi rodu knyaziv Sanhushkiv* [Sources from the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv for the history of the princely family Sangushko]. *Ukrayins'kyy arkhеографічний щорічник* [Ukrainian Archaeological yearbook]. Kyiv; N.Y., iss. 8/9, pp. 7-22 (in Ukrainian).

Надійшла до редколегії 29.05.2016